

Μνήμων

Τόμ. 13 (1991)

Η ΤΥΧΗ ΤΩΝ ΠΡΩΤΩΝ ΙΤΑΛΩΝ ΜΕΤΑΞΟΥΡΓΩΝ ΣΤΟ ΕΛΛΗΝΙΚΟ ΚΡΑΤΟΣ

ΜΑΡΙΑ ΧΡΙΣΤΙΝΑ ΧΑΤΖΗΩΑΝΝΟΥ

doi: [10.12681/mnimon.479](https://doi.org/10.12681/mnimon.479)

Βιβλιογραφική αναφορά:

ΧΑΤΖΗΩΑΝΝΟΥ Μ. Χ. (1991). Η ΤΥΧΗ ΤΩΝ ΠΡΩΤΩΝ ΙΤΑΛΩΝ ΜΕΤΑΞΟΥΡΓΩΝ ΣΤΟ ΕΛΛΗΝΙΚΟ ΚΡΑΤΟΣ. *Μνήμων*, 13, 121-138. <https://doi.org/10.12681/mnimon.479>

ΜΑΡΙΑ ΧΡΙΣΤΙΝΑ ΧΑΤΖΗΩΑΝΝΟΥ

Η ΤΥΧΗ ΤΩΝ ΠΡΩΤΩΝ ΙΤΑΛΩΝ ΜΕΤΑΞΟΥΡΓΩΝ ΣΤΟ ΕΛΛΗΝΙΚΟ ΚΡΑΤΟΣ

Τὸ ἀντικείμενο αὐτῆς τῆς μελέτης ἀνήκει στὴν ἱστορία τῆς ἰταλικῆς μετανάστευσης στὸ ἐλληνικὸ κράτος καὶ συνδυάζεται μὲ τὶς πρῶτες ἐλληνικὲς βιομηχανικὲς ἐπιχειρήσεις, τὰ μεταξουργεῖα Δουρούτη στὴ νότια Πελοπόννησο. Οἱ ἰταλοὶ τεχνίτες ποὺ θὰ πλαισιώσουν αὐτὸ τὸ οἰκονομικὸ ἐγχείρημα εἶναι φορεῖς μιᾶς τεχνικῆς ἐξειδίκευσης καὶ ταυτόχρονα μετέχουν σ' ἓναν πλατὺ ἰδεολογικὸ χῶρο, διαμορφωμένο μέσα ἀπὸ τὶς θεωρητικὲς ζυμώσεις τοῦ ἀγῶνα τῆς ἰταλικῆς παλιγγενεσίας (Risorgimento). Ἐντιπροσωπεύουν δηλαδὴ ἓνα ἰταλικὸ κοινωνικὸ στρώμα —εἰδικευμένοι τεχνίτες ἀστικῆς προέλευσης— ποὺ ἀνάλογό του δὲν ἔχει ἀκόμη διαμορφωθεῖ στὸ ἐλληνικὸ κράτος τῶν μέσων τοῦ 19ου αἰ.

Ἡ ἐνσωμάτωση τῶν ἰταλῶν τεχνιτῶν στὸ νέο τόπο ἐγκατάστασης εἶναι δυνατὴ ἐφόσον ἀξιοποιηθοῦν τὰ εἰδικὰ χαρακτηριστικὰ τους: ἡ τεχνικὴ ἐξειδίκευση καὶ ἡ ἔντονη πολιτικοποίηση. Ἡ οἰκονομικὴ κατάσταση τοῦ ἐλληνικοῦ κράτους καὶ ἡ συγκεκριμένη ζήτησις ἐργασίας, καθὼς καὶ ὁ ἰδεολογικὸς προβληματισμὸς γιὰ τὴν ὀλοκλήρωση τοῦ ἐθνικοῦ ἐλληνικοῦ κράτους εἶναι οἱ δύο χῶροι ποὺ προσφέρονται γιὰ τὴν ἀφομοίωσή τους.

Τὸ συγκεκριμένο δεῖγμα παρουσιάζει ἰδιαιτέρως δυσκολίες στὴ μικροῖστορικὴ ἀνασύστασή του. Θὰ ἐξετάσουμε ὡς παράδειγμα τὸ ζεῦγος τῶν ἀρχιτεχνιτῶν τοῦ μεταξουργεῖου Δουρούτη στὴ Σπάρτη. Ἡ ἱστορία του ἀναδεικνύει τοὺς διαφορετικὸς κοινωνικοὺς μετασχηματισμοὺς στὴν Ἑλλάδα καὶ στὴν Ἰταλία, οἱ ὁποῖοι θὰ ὀδηγήσουν τὸ ζεῦγος τῶν Ἰταλῶν στὴν περιθωριοποίησή του στὸ ἐλληνικὸ κράτος. Ἡ πρῶτη ἐλληνοῖταλικὴ σχέση ἐξαρτημένης ἐργασίας ἀποτυχαίνει καὶ λίγο ἀργότερα τὰ ἰταλικά ἐπαναστατικὰ σχέδια τοῦ '48 βουλιάζουν, ἐνῶ στὴν Ἑλλάδα φαίνεται νὰ ἔχουν μικρὸ ἰδεολογικὸ ἀντίκτυπο παρὰ τὴ σύγχρονη εἰδησεογραφικὴ κάλυψη.

Ἡ λειτουργία τῆς πρώτης μεταξουργίας τοῦ ἐμπορικοῦ οἴκου Δουρούτη στὴ Σπάρτη τὸ 1836¹ συνιστᾷ μιὰ πρώτη ὀργανωμένη προσπάθεια ἀμεταφο-

---

1. Βλ. Χριστίνα Ἀγριαντώνη, *Οἱ ἀπαρχές τῆς ἐλληνικῆς ἐκβιομηχάνισης*, Ἀθήνα 1986,

ρᾶς τεχνολογίας» στο νεοελληνικό κράτος που συνοδεύεται και από την ἐγκατάσταση ειδικευμένων ἰταλῶν τεχνιτῶν στὴν κατεργασία τοῦ μεταξιοῦ. Οὐσιαστικά πρόκειται γιὰ ἓνα πρῶτο στάδιο ἐξέλιξης τῆς τεχνικῆς ἀπὸ τὴν παραδοσιακὴ ἐμπειρικὴ τεχνικὴ στὴν εἰδικευμένη τεχνικὴ ποὺ συνοδεύει μία ὀρθολογικότερη ὀργάνωση τῆς παραγωγῆς. Ὁ ἐμπορικὸς οἶκος Δουρούτη ποὺ ἀναλαμβάνει αὐτὸ τὸ οἰκονομικὸ ἐγχείρημα ἔχει ἤδη μακροχρόνια οἰκονομικὴ δραστηριότητα στὴν Ἰταλία, ἢ ὁποῖα εἶχε ἀρχίσει πρὶν ἀπὸ τὴν ἐπανάσταση τοῦ 1821. Ἡ ἐπιχείρηση προωθεῖ τὴν ἐξαγωγή πρῶτων ὑλῶν ἀπὸ τὸν ἑλληνικὸ χῶρο στὴν Ἀγκῶνα, ὅπου ἡ οἰκογένεια Δουρούτη κατέχει καὶ τὸ προξενικὸ ἀξίωμα τῆς ἀντιπροσώπευσης τοῦ ἑλληνικοῦ κράτους γιὰ μεγάλο χρονικὸ διάστημα.

Ἡ ἀναζήτηση τεχνολογίας γιὰ τὸ πρῶτο σημαντικὸ μεταξουργεῖο τοῦ ἑλληνικοῦ κράτους ἦταν φυσικὸ νὰ ὀδηγήσει στὸν ἰταλικὸ χῶρο. Ἡ παραγωγή τοῦ μεταξιοῦ παρουσιάζει μεγάλη ἀνάπτυξη ἐκεῖ καὶ περιλαμβάνει ὅλες τὶς διαδικασίες, ἀπὸ τὴν ἐπιλογή τοῦ κατάλληλου σπόρου ὡς τὴ βιομηχανοποιήσιμη μεταξοκλωστὴ γιὰ τὴν παραγωγή μεταξωτῶν ὑφασμάτων. Τὰ ἰταλικά πρότυπα τῆς μεταξουργίας καὶ τῆς σηροτροφίας, ποὺ ξεκινοῦν ἀπὸ τοὺς ὑδροκίνητους μύλους τύπου bolognese τοῦ 13ου αἰῶνα καὶ φτάνουν στοὺς κανόνες σωστῆς σηροτροφίας τοῦ λομβαρδοῦ Vincenzo Dandolo στὶς ἀρχές τοῦ 19ου αἰ., κυριαρχοῦν στὸ χῶρο τῆς πρώιμης μεταξουργίας².

Οἱ προϋποθέσεις ποὺ ὀδήγησαν στὸ οἰκονομικὸ ἐγχείρημα τῆς μεταξουργίας στὴ Σπάρτη καὶ τὸ Νησί (Μεσσήνη) προσδιορίζονται ἀπὸ τὴν οἰκονομικὴ σύμπτωση τῆς παραδοσιακῆς παραγωγῆς κουκουλιῶν καὶ ἀκατέργαστου μεταξιοῦ οἰκιακῆς προέλευσης ἀπὸ τὸν πελοποννησιακὸ χῶρο, καθὼς καὶ ἀπὸ τὰ προβλήματα ποὺ ἀντιμετώπιζε αὐτὴ τὴν ἐποχὴ ἢ παραγωγή καὶ ἢ ἐξαγωγή ἀκατέργαστου μεταξιοῦ ἀπὸ τὴν περιοχὴ τοῦ παπικοῦ κράτους καὶ ἰδιαιτέρως ἀπὸ τὴν Ἀγκῶνα. Ὁ Κωνσταντῖνος Δουρούτης θὰ συγκεράσει τὴν ἐμπειρία ποὺ εἶχε ἀποκτήσει ἢ οἰκογένειά του κατὰ τὴ μακρόχρονη παραμονὴ τῆς στὴν Ἀγκῶνα μὲ τὶς ἐπιχειρηματικὲς δυνατότητες ποὺ προσέφερε ἡ ἴδρυση τοῦ νεοελληνικοῦ κράτους. Ἡ δεκαετία τοῦ 1830 εἶναι σημαντικὴ τόσο γιὰ τὴν

33-44. Ἡ συγγραφέας εὐστοχα διαπιστώνει τὴ σχέση ἀνταγωνισμοῦ μεταξύ τῆς μανιφατούρας στὴ νότια Πελοπόννησο καὶ τοῦ οἰκιακοῦ συστήματος κατεργασίας τοῦ μεταξιοῦ, στὴν ὁποία νικητὴς ἀναδεικνύεται ἡ οἰκιακὴ οἰκονομία.

2. Carlo Poni, «All'origine del sistema di fabbrica: tecnologia e organizzazione produttiva dei mulini da seta nell'Italia settentrionale (sec. XVII-XVIII)», *Rivista Storica Italiana*, 88/3 (1976), 444-497. Giuseppina Valenti Fiorelli, «La sericoltura a Jesi nell'Ottocento», στί: S. Anselmi (ἐπιμ.), *Nelle Marche Centrali*, τ. II, Jesi 1979, 1268. Τὸ πρῶτο ἑλληνικὸ ἐγχειρίδιο σηροτροφίας ποὺ κυκλοφορεῖ στὸ ἑλληνικὸ κράτος μὲ πρότυπο τὶς θεωρίες τοῦ κόμη Δάνδολου εἶναι τοῦ Γρ. Παλαιολόγου, *Ἐρμηνεία περὶ ἀνατροφῆς τοῦ μεταξοσκώληκος καὶ καλλιέργειας τῆς μωρέας*, Ἀθήνα 1838.

παπική μεταξουργία, που θα υποταχθεί μετά την πρωτοβιομηχανική της άνθηση σε δυναμικότερα καπιταλιστικά σχήματα, όσο και για την ελληνική μεταξουργία που διανύει ακόμη τη νηπιακή της ηλικία. Η αγροτική απασχόληση και η έμπορευματική παραγωγή είναι οι κύριοι συντελεστές της πρωτοβιομηχανικής φάσης και στις δύο περιπτώσεις. Μόνο του όμως το μεταξύ δεν θα καταφέρει ν' αλλάξει ριζικά το χαρακτήρα του συστήματος παραγωγής.

Στην Αγκώνα, κύριο λιμάνι του παπικού κράτους στην Αδριατική, το μεταξύ αποτελούσε το πιο κερδοφόρο προϊόν του εξωτερικού εμπορίου στον 18ο αϊ³. Παράλληλα η παραγωγή μεταξιού και η ύφαντική μεταξωτών ύφασμάτων γνώρισε μεγάλη άνθηση στην περιοχή, ώστε ν' αποτελεί τυπικό δείγμα πρωτοβιομηχανικής ανάπτυξης με βάση το μεταξύ⁴. Μέσα στους όρους του κλειστού παιχνιδιού της οικονομίας ήταν απαγορευμένη η μετακίνηση των αρχιτεχνιτών έξω από το παπικό κράτος. Η παραδοσιακή μανιφατούρα όμως, που είχε τις ρίζες της στον 14ο αϊ., από το τέλος του 18ου αϊ. αντιμετωπίζει έσωτερική κρίση, εξαιτίας της καθυστερημένης λουβικιστικής δομής του παπικού κράτους. Η διαχείριση του μεταξιού στον ιταλικό χώρο περνά σιγά σιγά στη Λομβαρδία και στη Βενετία. Μετά την πρώτη δεκαετία του 19ου αϊ. η πτώση της παραγωγής του ακατέργαστου μεταξιού είναι μεγάλη στο παπικό κράτος. Την κρίση επιταχύνουν: η μειωμένη γαλλική ζήτηση, η μαζική παραγωγή βαμβακερών ύφασμάτων και η συνακόλουθη στροφή της γυναικείας μόδας προς τα βαμβακερά, και τέλος η πολιτική αστάθεια.

Η παραγωγή μεταξιού ήταν ο πιο ζωτικός οικονομικός τομέας στο Fossombrone, πόλη που βρίσκεται πίσω από τη Σενιγάλλια και την Αγκώνα, στο έσωτερικό του παπικού κράτους. Οι καλές ποιότητες που παρήγγοντο εκεί είχαν προορισμό το Λονδίνο και το πανηγύρι της Σενιγάλλιας, ενώ οι κατώτερες (strusci κ.ά.) είχαν προορισμό τη ντόπια μανιφατούρα. Η τεχνική ανάπτυξης του μεταξιού κατά τον τρόπο του Fossombrone έκανε τους τεχνίτες και το προϊόν τους ξακουστούς. Το ακατέργαστο μεταξύ του Fossombrone ήταν γνωστό γιατί δεν είχε ανάγκη από δεύτερο κλώσιμο. Η χοντρή μεταξοκλωστή παρήγε ένα καλό χοντρό ύφασμα. Η ποιότητα του μεταξιού της περιοχής στηριζόταν σε μεγάλο βαθμό στο μαλακό, χωρίς άλατα άσβεστιού, νερό της περιοχής. Στον 19ο αϊ. όμως ήταν απαραίτητος ο τεχνολογικός έκσυγχρονισμός που θα συνδυαζόταν με αύξηση της παραγωγής και μείωση των εξόδων⁵.

3. A. Caracciolo, *Le port franc d'Ancône*, Παρίσι 1965, 199.

4. Ίδιαίτερα μετά το 1740, βλ. A. Dewerpe, *L'industrie aux champs. Essai sur la proto-industrialisation en Italie du Nord (1800-1880)*, Ρώμη 1985, 130-132.

5. Giuliana Carreras, «L'industria serica a Fossombrone», *Quaderni Storici delle Marche*, 1 (1966), 129, 137. Τελικά το 1839 εγκαθίσταται στο Fossombrone το πρώτο ατμοκίνητο κλωστήριο μεταξιού, συνολικής αξίας 14.000 σκούδων = 84.000 δρχ., που απασχολούσε 165 εργάτες. Ίδιοκτήτης ήταν ο οίκος Leuchtenberg, που απορρόφησε όλη την παραγωγή κουκουλιών της Αγ-

Ἡ μεταξουργία λοιπὸν τῆς περιοχῆς στηριζόταν σχεδὸν ἀποκλειστικὰ σὲ ἐμπειρικὲς μεθόδους, δὲν κατάφερε ὥστόσο νὰ ἐφαρμόσει βιομηχανικὲς μεθόδους μὲ ἀποτέλεσμα τὸ προϊόν νὰ παραμένει ἀκριβό. Ἔτσι ἐγκλωβισμένη στὴ γενικὴ κρίση ἢ μεταξουργία τοῦ Fossombrone κατέρρευσε⁶.

Ἀπὸ τὴν ἄλλη πλευρὰ στὸν ἐλληνικὸ χῶρο ἡ θεσμικὴ ὑποδομὴ γιὰ βιομηχανικὲς ἀπόπειρες θὰ δημιουργηθεῖ μὲ τὴν ἴδρυση τοῦ κράτους. Ὁ Κωνσταντῖνος Δουροῦτης θὰ πρωτοστατήσῃ στὴν προσπάθεια ἀπόκτησης προνομίων ποὺ θὰ ὑποστηρίξουν τὸ ἐγχείρημά του. Ἡ ἱστορία τῆς ἀπόκτησης τῶν προνομίων γιὰ τὴ λειτουργία τοῦ μεταξουργείου στὴ Σπάρτη ἔχει δύο ὄψεις: τὴν ἐπίσημη, ποὺ ἀφορᾷ τὶς αἰτήσεις τοῦ Δουροῦτη πρὸς τὸν Ὁθωνα καὶ τὸ Δημόσιο ἀπὸ τὸ 1834 καὶ μετὰ⁷ καὶ τὴν ἀνεπίσημη ποὺ ἀφορᾷ τὶς προσωπικὲς σχέσεις στὶς ὁποῖες ἐντάσσονται ὀρισμένες κινήσεις τοῦ Δουροῦτη στὴν Ἀθήνα ὅπου πρωθυεῖ τὸ ἐπιχειρηματικὸ του σχέδιο⁸. Ὁ μεσολαβητὴς του πρὸς τὸν Ὁθωνα εἶναι ὁ Ἰακωβάκης Ρίζος Νερουλός. Ἐπίσης μὲ τὴν εὐκαιρία τοῦ ταξιδιοῦ τοῦ νεαροῦ βασιλιᾶ στὴ Βαυαρία μέσο Ἀγκώνας τὸ 1836, ὁ Κωνσταντῖνος Δουροῦτης εἶχε συστήσῃ στὸν πατέρα του νὰ περιποιηθεῖ ἰδιαιτέρως τὸν Ὁθωνα καὶ νὰ τὸν συνοδεύσῃ σὲ κάποιο ἀπὸ τὰ ταξίδια του στὴν Ἰταλία⁹. Αὐτὲς οἱ κυκλωτικὲς ἐνέργειες τοῦ Δουροῦτη συνοδεύουν τὶς ἐπίσημες αἰτήσεις του πρὸς τὸν Ὁθωνα γιὰ τὴν ἐξασφάλιση τῶν προστατευτικῶν προνομίων.

Τὸ ἐπόμενο βῆμα τῆς ἐπιχείρησης εἶναι ἡ μεταφορὰ καὶ ὑλοποίηση τῆς ἐμπειρίας καὶ τῆς γνώσης τῆς ἰταλικῆς μεταξουργίας στὸν ἐλληνικὸ χῶρο, κοντὰ στὴν πρώτη ὕλη. Τὰ σχέδια γιὰ τὸ κτίριο τοῦ μεταξουργείου εἶχαν ἤδη γίνῃ τὸν Μάιο 1836 πᾶνω σὲ ἰταλικά πρότυπα, στὰ ὁποῖα ἀρχίζουν ἀμέσως οἱ τροποποιήσεις καὶ οἱ ἐπεμβάσεις τοῦ Δουροῦτη. Ἀντὶ γιὰ τοὺς δύο ὀρόφους τοῦ κτιρίου ἐπιλέγεται ἡ οἰκονομικότερη λύση τοῦ μονόροφου μὲ ἓνα μεγάλο δωμάτιο καὶ στὸ πλάι τρία ἀκόμη δωμάτια. Ἡ ἐπίβλεψη τῆς κατασκευῆς

κῶνας παρακάμπτοντας ὅλες τὶς μικρὲς ἀγορές. Στὸ ἴδιο, 142-143 καὶ Giuseppina Valenti Fiorelli, «La sericoltura...», 1273.

6. Giuliana Carreras, «L'industria serica...», 126-140. Παρόμοια μὲ τοῦ Fossombrone ἦταν καὶ ἡ οἰκονομικὴ ἱστορία τοῦ μαλλιῶ καὶ τοῦ μεταξιῶ στὸ γειτονικὸ Jesi στὸ ὁποῖο ἡ κυκλοφορία αὐτῶν τῶν δύο προϊόντων σβῆνε γύρω στὸ 1840 μετὰ τὴν ἀκμὴ τῶν χρόνων 1732-1750 ποὺ εἶχε προκαλέσει καὶ τὴ δημιουργία μεταποιητικῶν μονάδων στὴν περιοχή. W. Angelini, «Dall'occupazione francese di fine Settecento all'Unità», στό: S. Anselmi (ἐπιμ.), *La provincia di Ancona. Storia di un territorio*, Μπάρι 1987, 77.

7. Χριστίνα Ἀγριαντώνη, *Οἱ ἀπαρχές...*, 34-35 καὶ Κ. Κ. Σπηλιωτάκης, «Ἀρχεῖον Μιχαὴλ Ἰατροῦ (1802-1893)», *Τετράδια Ἐργασίας Κ.Ν.Ε./Ε.Ι.Ε.*, ἀρ. 6, Ἀθήνα 1983, 27.

8. Μουσεῖο Μπενάκη, ἀρχεῖο Δουροῦτη, Κωνστ. Δουροῦτης (Ἀθήνα) πρὸς Γεώρ. Δουροῦτη (Ἀγκώνα) 10 Μαΐου 1836, φκ. 144, 63-64.

9. Στὴ συνοδεία τοῦ βασιλιᾶ ἦταν καὶ ὁ «τρελλός» ὑπασπιστὴς του Ἠλίας Κατσάκος Μαυρομυχάλης, ὁ.π., σμ. 8. Τὸ ταξίδι τοῦ Ὁθωνα στὴ Βαυαρία μέσο Πάτρας στὶς 2/14 Μαΐου βλ. Φ. Γλύτσης κ.ἀ., *Ἐπιτομὴ ἐγγράφων τοῦ Βρετανικοῦ Ὑπουργείου Ἐξωτερικῶν*, τ. Γ': 1836-1837, ἀρ. ἐπιτομῆς 59/17α, Ρίζος πρὸς Lyons, 8/20 Μαΐου 1836: F.O. 32/59/103 (28).

έπρεπε να γίνει επίσης από Ιταλό, τόν «Μπαλνταντόνη», όπως σημειωνόταν έλληνικά τὸ ὄνομά του¹⁰. Ἡ οἰκονομία στὴν κατασκευή, πού ὑπολογιζόταν νὰ κοστίζει 2.000 τάληρα, συνοδεύεται καὶ ἀπὸ τὴν ἀνάγκη ἐξοικονόμησης τοῦ χρόνου κατασκευῆς, ὥστε σὲ τρεῖς μῆνες νὰ εἶναι ἕτοιμο. Ἐνας κίνδυνος ἀργοπορίας ἐντοπιζόταν στὶς ἀρχαιολογικὲς ἀνησυχίες τοῦ Ἰταλοῦ ἐπιβλέποντα, ὁ ὁποῖος μπορεῖ νὰ τοὺς καθυστεροῦσε γιὰ νὰ ἐπισκεφθεῖ τὶς ἑλληνικὲς ἀρχαιότητες¹¹. Θαυμάσιο δεῖγμα σύγκρουσης νοοτροπιῶν μεταξὺ τοῦ Ἰταλοῦ μηχανικοῦ καὶ τοῦ Ἑλλήνα ἐπιχειρηματία. Τὸ πνεῦμα τῆς οἰκονομίας τοῦ περιττοῦ εἶναι φανερό ἀπὸ τὰ πρῶτα βήματα τῆς ἐπιχείρησης καὶ σύμφυτο μὲ τὴ γενικότερη κοινωνικὴ καὶ οἰκονομικὴ καθυστέρηση. Ἔτσι ὅλες οἱ παραπάνω ἐπεμβάσεις τοῦ ἰδιοκτῆτη ὀδηγοῦν σὲ τεχνικὲς καὶ κτιριακὲς ἀναντιστοιχίες¹².

Ὁ «μηχανολογικὸς» ἐξοπλισμὸς τοῦ μεταξουργείου ἀποτέλεσε τὴν ἐπόμενη δύσκολη τεχνολογικὴ προσαρμογή. Τὸν Νοέμβριο τοῦ 1836 ὁ Δουρούτης, ἀπὸ τὸ Γύθειο πλέον, ζητοῦσε τὴν ταχύτατη ἀποστολὴ δύο μηχανῶν γιὰ τὴν παραγωγὴ μεταξιοῦ κατὰ τὸν Ἰταλικὸ τρόπο. Ἡ ἔγκαιρη ἀποστολὴ τῶν μηχανῶν ἦταν ἀπαραίτητη ὥστε νὰ προλάβουν νὰ κατεργαστοῦν τὸ μεταξί ἐσοδείας Ἰουνίου-Ἰουλίου. Ἐδῶ θὰ πρέπει νὰ σημειωθεῖ ἡ ἀμφιταλάντευση τοῦ Δουρούτη μεταξὺ τῆς παλαιᾶς μεθόδου καὶ τῆς ἀτμοκίνητης. Ἡ ἐπιλογή ἐξαρτιόταν ἀπὸ τὸ ὕψος τῆς ἐπένδυσης καὶ ἀπὸ τὴν ἀπόδοση τῆς νέας τεχνικῆς. Τελικὰ ὁ Δουρούτης ἐπιζητοῦσε μίαν ἐξελιγμένη μορφή τῆς παλαιᾶς μεθόδου πού ἐφαρμοζόταν στὴ Λούκα καὶ στὴ Φλωρεντία, τὴν ὁποία θεωροῦσε προτιμότερη ἀπὸ τὴ δαπανηρὴ ἐπιλογή τῆς ἀτμοκίνητης πού ἀπαιτοῦσε μὲν λιγότερους ἐργάτες, ἀλλὰ δὲν ἦταν «ἀσφαλής»¹³. Ἐγκαίρως λοιπὸν ἀπασχόλησε τὸν Δουρούτη τὸ πρόβλημα τῶν εἰδικευμένων ἐργατικῶν χειρῶν. Ὅσο γιὰ τὴν ἔλλειψη ἀσφάλειας τῆς ἀτμοκίνητης μεθόδου, μᾶλλον ὑπονοοῦσε τὴν ἐπικινδυνότητα τῆς μηχανῆς, καθὼς καὶ τὸ πρόβλημα ἐπιδιόρθωσης καὶ συντήρησής της.

Μετὰ τὴν ἔναρξη λειτουργίας τοῦ μεταξουργείου στὴ Σπάρτη τὴν ἄνοιξη τοῦ 1837, τὸν Ὀκτώβριο τοῦ ἰδίου ἔτους ὁ Mariano Baruffi ἀπὸ τὸ Fossombro-ne ἐνημέρωνε τὸν Δουρούτη γιὰ τὸν τεχνολογικὸ ἐξοπλισμὸ τοῦ μεταξουργείου τοῦ G. Buffoni: 22 μικρὲς μηχανὲς δημιουργοῦσαν ὑποδοχὲς γιὰ διπλὰ φουρνά-

10. Ἡ οἰκογένεια Baldantoni ἦταν εἰδικευμένη στὴν κατασκευὴ μηχανῶν ἀτμοῦ. F. Bonelli, «Evoluzione demografica ed ambiente economico nelle Marche dell' Ottocento», στὸ: *Archivio economico dell' Unificazione Italiana*, σειρά II, τ. XII, Τορίνο 1967, 166, σημ. 2. Τὸ γνωστότερο μέλος τῆς οἰκογένειας ἦταν ὁ Giuseppe Baldantoni (Ἰανουάριος 1784 - Ἰανουάριος 1873) ὁ ὁποῖος μπορεῖ νὰ ταυτίζεται μὲ τὸ μηχανικὸ τοῦ Δουρούτη. Βιογραφικὲς πληροφορίες βλ. στὸ ὁμώνυμο λήμμα στὸ: *Dizionario Biografico degli Italiani*, τ. 5, Ρώμη 1963, 443.

11. Ἐταιρεία Ἑλληνικοῦ καὶ Λογοτεχνικοῦ Ἀρχείου (Ε.Λ.Ι.Α.), ἀρχεῖο Δουρούτη (ἀκατάτακτο), Κωνστ. Δουρούτης (Γύθειο) πρὸς Γεωρ. Δουρούτη (Ἰανουάριος), 11/23 Νοεμ. 1836, φκ. 7, 1836.

12. Κ. Σπηλιωτάκης, «Ἀρχεῖον...», 28-29.

13. Ὁ.π., σημ. 11.

κια στα όποια εγκαθίστανταν 44 καζάνια, συνολικής αξίας 528 σκούδων [=3.168 δρχ.]¹⁴. 'Η μοναδική μηχανοποίηση που είχε υιοθετηθεί το μεταξουργείο Buffoni, μία από τις δυναμικότερες μονοκατοῦρες στο Fossombrone, από το 1824, ήταν ένας μεγάλος τροχός κινούμενος από τέσσερις άνδρες, που έβαζε σε κίνηση τους τυλικτῆρες.

Οι στενές και μακροχρόνιες σχέσεις του οίκου Δουρούτη με την αδριατική πλευρά του παπικού κράτους δὲν αφήνουν αμφιβολία ὅτι γνώριζε ἀρκετὰ καλὰ τοὺς ἀνθρώπους καὶ τὰ πράγματα τῆς μακραιωνῆς ἰταλικῆς μεταξουργίας. 'Η στάθμιση τῶν οἰκονομικῶν καὶ κοινωνικῶν συνθηκῶν στὴ νότια Πελοπόννησο δὲν ἄφηναν περιθώρια γιὰ τολμηροὺς τεχνολογικοὺς νεωτερισμοὺς. 'Ἡδη τὸ ὄλο ἐγχείρημα ἦταν ἀρκετὰ πρωτοπόρο στὸ χῶρο του.

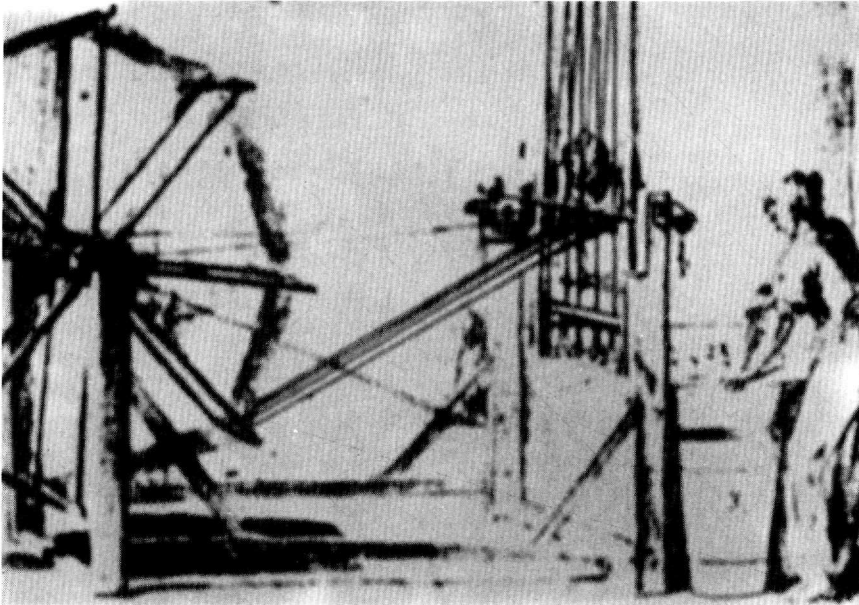
Κύριο χαρακτηριστικὸ τῆς μεταξουργίας σ' αὐτὸ τὸ στάδιο ἦταν ἡ εἰδικευμένη ἐμπειρία τῶν χειροτεχνῶν παρὰ οἱ τεχνικὲς βελτιώσεις. 'Η προσπάθεια εἰσαγωγῆς τῆς προσαρμοσμένης ἰταλικῆς τεχνικῆς στὸ μεταξουργεῖο τῆς Σπάρτης δὲν μποροῦσε λοιπὸν παρὰ νὰ συνοδευτεῖ καὶ μετὴ μετὰκλιση εἰδικευμένων τεχνιτῶν¹⁵. 'Ας σημειωθεῖ ὅτι ὄχι μόνο ἡ μονοκατοῦρα ἀλλὰ καὶ ἀργότερα ἡ βιομηχανία μεταξωτῶν ὑφασμάτων εἶναι ἀπὸ τις πλέον ἐργασιοβόρες σὲ σχέση μετὰ τις βιομηχανίες μάλλιων καὶ βαμβακερῶν ὑφασμάτων¹⁶.

Οἱ ἰταλοὶ μεταξουργοὶ ποὺ ἔρχονται ἀπὸ τὸ παπικὸ κράτος κατέχουν μία τεχνικὴ ἐξειδίκευση. Στὴν πατρίδα τους ὅμως ἡ μεταξουργία περᾶ μεγάλη κρίση καὶ προφανῶς ἔχει δημιουργηθεῖ μείωση τῆς ζήτησης ἐργασίας στὸν κλάδο. 'Ἐτσι μετὰ γέφυρα τὸν Δουρούτη μία ὁμάδα ἰταλῶν μεταξουργῶν ἔρχεται στὸ νεαρὸ ἑλληνικὸ κράτος. 'Υποθέτουμε ὅτι τὸ καλὸ βιοτικὸ ἐπίπεδο ἑνὸς εἰδικευμένου τεχνίτη συνδυάζεται καὶ μετὰ πολιτικὴ εὐαισθησία ἀρκετὰ ὑψηλῆ. Πρόκειται οὐσιαστικὰ γιὰ κατοίκους ἀστικῶν κέντρων ποὺ μετακαλοῦνται εἴτε ἐποχικὰ εἴτε μόνιμα γιὰ νὰ λειτουργήσουν τὰ μεταξουργεῖα στὴ Σπάρτη καὶ στὸ Νησί, σ' ἕναν χῶρο ἀγροτικὸ καὶ καθυστερημένο ποὺ βρίσκεται μακριὰ ἀπὸ τὰ ἀστικά κέντρα τοῦ νεοελληνικοῦ κράτους. Οἱ ἰταλοὶ τεχνίτες καλύπτουν τις περισσότερες ἀνάγκες λειτουργίας τῶν μεταξουργεῖων. Συνήθως εἶναι ζευγάρια μετὰ διάφορες εἰδικότητες στὴν παραγωγή μεταξιοῦ (piegatrice, sbroggatrice, sottiere, maestre) ποὺ δουλεύουν τὰ κουκούλια μετὰ τὴν ἐσοδεία τοῦ Μαῖου. Μερικοὶ ἀπὸ αὐτοὺς ἀναλαμβάνουν καὶ νὰ διδάξουν τὴν τεχνικὴ ἀναπήνισης

14. Ε.Λ.Ι.Α., ἀρχεῖο Δουρούτη, Μ. Baruffi (Fossombrone) πρὸς Κωνστ. Δουρούτη (Σπάρτη), 25 Ὀκτ. 1837, φκ. 8, 1837.

15. Κ. Σπηλιωτάκης, «'Αρχεῖον...», 28-30.

16. Τὴ συνδυασμένη λειτουργία τῆς χειρωνακτικῆς ἐργασίας καὶ τῆς ἀτμοκίνησης στὴ βικτωριανὴ ἐποχὴ ἀναλύει ὁ R. Samuel, «The Workshop of the World: Steam power and Hand Technology in mid-Victorian Britain», *History Workshop*, 3 (1977), 6-72. Τὸ 1870 ὁ δείκτης ἰσχύος ἀνά θέση ἐργασίας στὴ βιομηχανία μεταξωτῶν εἶναι χαμηλὸς (10 HP ἀνά θέση ἐργασίας), ἐνῶ ἡ βιομηχανία βαμβακερῶν χρειαζόταν 100 HP ἀνά θέση ἐργασίας (στὸ ἴδιο, 18-19).

Τεχνολογική καινοτομία: τροχὸς μεταξουργίας ἀπὸ τὴ Λούκκα
(Luigi dal Pane, *Storia de lavoro in Italia dagli inizi del secolo XVIII al 1815*, Μιλάνο 1958, πίν. IV)

κατὰ τὴ μέθοδο τοῦ Fossombrone σέ ντόπιους τεχνίτες.

Στὸ χαλαρὸ ἐργασιακὸ πλαίσιο ποὺ λειτουργεῖ ἡ μεταξουργία στὴν Ἑλλάδα εἶναι δύσκολο νὰ προσδιοριστεῖ τὸ ἡμερομίσθιο τῶν μεταξουργῶν. Γιὰ τὰ κουκούλια ἐσοδείας 1838 στὴ Σπάρτη ὁ Κωνσταντῖνος Δουρούτης ζητοῦσε ἀπὸ τὸν ἀδελφὸ του στὴν Ἀγκώνα 5-6 γυναῖκες *piegatrici* καὶ 20-30 γυναῖκες *maestre* μὲ ἡμερομίσθιο γύρω στὶς 2,5 δρχ. (40-45 βαγιῶκους) γιὰ τὶς ἐργάσιμες ἡμέρες, ἐνῶ τὸ χειμῶνα θὰ δούλευαν τὶς δεύτερες ποιότητες, «τὰ χοντρά» (*strusci*), μὲ ἡμερομίσθιο 20% περισσότερο ἀπὸ ἐκεῖνο τοῦ Fossombrone. Ἡ συμφωνία θὰ ἦταν διαρκείας 2 ἐτῶν καὶ τὰ ἔξοδα μετακίνησης καὶ διαμονῆς στὴ Σπάρτη θὰ ἦταν πληρωμένα ἀπὸ τὸν ἐργοδότη¹⁷.

Στὸ μεταξὺ τελείωνε τὸ 1838 ἡ κατασκευὴ τοῦ μεταξουργείου στὸ Νησί, μετὰ ἀπὸ ἐκεῖνο τῆς Σπάρτης, καὶ ὀλόκληρος ὁ ἐξοπλισμὸς του μαζὶ μὲ 38 καζάνια, 60 κοφίνια καὶ 200 κάδους ξύλινους γιὰ τὴ μεταφορὰ τοῦ νεροῦ εἶχε παραγγελεθεῖ στὴν Ἀγκώνα¹⁸.

17. Ε.Λ.Ι.Α., ἀρχεῖο Δουρούτη, Κωνστ. Δουρούτης (Γύθειο) πρὸς Ἰωάννη Δουρούτη (Ἀγκώνα), 27 Νοεμ. 1837, φκ. 8, 1837.

18. Ε.Λ.Ι.Α., ἀρχεῖο Δουρούτη, Κωνστ. Δουρούτης (Ναύπλιο) πρὸς Ἰωάννη Δουρούτη (Ἀγκώνα), 1 Ἰαν. 1838, φκ. 9, 1838. Ὅλα τὰ μεταλλικὰ καὶ ξύλινα ἐξαρτήματα τοῦ μεταξουργείου μὲ πρότυπο τὸ μεταξουργεῖο τοῦ G. Buffoni κατασκευάστηκαν στὸ Fossombrone. Βλ. ἀντίγραφα

Οί διαπραγματεύσεις για την έπιλογή του αρχιτεχνίτη στο Νησί άφοροϋσαν τόν G. Arcangeli με μηνιαίο μισθό 150 δρχ. για τούς 3-4 μήνες που διαρκούσε ή παραγωγή μεταξιού¹⁹. 'Ο ίδιος ό 'Ιταλός ύποσχόταν να φτιάξει μεταξύ όμοιο με έκείνο του Fossombrone με τόν όρο ότι θα είχε μαζί του ίταλίδες τεχνίτριες²⁰. 'Ο Δουρούτης, γνωρίζοντας την κρίση που μάστιζε τούς μεταξουργούς στο παπικό κράτος, άναζητούσε τεχνίτες και από άλλες πόλεις, γιατί, όπως έγραφε: «οί Φοσομπρονάτοι έχουν πολλές άπαιτήσεις διότι νομίζονται οί θεοί του μεταξιού ». Γι' αυτό ζητούσαν ύψηλά ήμερομίσθια και άνέσεις: ένώ —όπως σημείωνε— στην πατρίδα τους «τούς θερίζει ή πείνα [...] και τρώγουν φασόλια και στοκοφίσι έδω θέλουν κοτοπούλια»²¹.

'Η κακή σοδειά τών κουκουλιών τó 1838 και οί διαμάχες με τούς ίταλούς τεχνίτες τορπιλίζουν την εύρυθμη λειτουργία τών μεταξουργείων. Στις 10-15 Μαΐου 1839 άρχιζε ή νέα έτήσια έπεξεργασία τών κουκουλιών στο Νησί και στις 10-15 'Ιουνίου στη Σπάρτη με την προοπτική να παραχθοϋν 2000 όκάδες μεταξύ ίταλικό και 1000 όκάδες χοντρού για την τοπική κατανάλωση²². Γεγονός που δηλώνει ότι ό Δουρούτης στόχευε με τόν ίταλικό τρόπο παραγωγής μεταξιού να πραγματοποιήσει όχι μόνο έξαγωγή καλής ποιότητας μεταξιού, αλλά να έκμεταλλευθεί και τή δυνατότητα κατεργασίας κατώτερων ποιοτήτων για την τοπική ζήτηση, ακολουθώντας τó πρότυπο τής μεταξουργίας του παπικού κράτους. 'Ο έρχομός όμως για δεύτερη χρονιά του αρχιτεχνίτη του μεταξουργείου του Νησιού, G. Arcangeli, έξοργίζει τόν Κωνσταντίνο Δουρούτη. Τό άκριβό ήμερομίσθιό του δέν άνταποκρινόταν στην έργασία του, άφού τó 1838 είχε λειτουργήσει στο Νησί μόνο 20 καζάνια με 16 'Ιταλίδες και ούτε καλό μεταξύ είχε φτιάξει ούτε είχε εκπαιδεύσει 20 τεχνίτες. 'Επιπλέον είχε καταφθάσει στο Νησί με τή φιλενάδα του και την παρέα τους «με ροζόλια και με κυπριότικα»²³.

Νωρίτερα ό Δουρούτης είχε μετακαλέσει ως αρχιτεχνίτες του μεταξουργ-

της άλληλογραφίας του G. Arcangeli (Fossombrone) προς τόν 'Ιωάννη Δουρούτη ('Αγκώνα), 4 'Απρ. έως 2 Δεκ. 1838, τά όποια κοινοποιήθηκαν στον Κωνστ. Δουρούτη, στο ίδιο. Για τó σχέδιο του μεταξουργείου βλ. Κ. Κ. Σπηλιωτάκης, «'Αρχείον...», 95. Οί παραγγελίες στην 'Αγκώνα ένσχυουν την άποψη τής έλλειψης ειδικευμένης κατασκευαστικής τεχνογνωσίας στην έλληνική ύπαιθρο. Πρβ. Χριστίνα 'Αγριαντώνη, *Οί άπαρχές...*, 21.

19. Ε.Λ.Ι.Α., άρχείο Δουρούτη, Κωνστ. Δουρούτης (Ναύπλιο) προς 'Ιωάννη Δουρούτη ('Αγκώνα), 15/27 'Ιαν. 1838, φκ. 9, 1838.

20. Ε.Λ.Ι.Α., άρχείο Δουρούτη, G. Arcangeli (Fossombrone) προς 'Ιωάννη Δουρούτη ('Αγκώνα), 12 Δεκ. 1838, φκ. 9, 1838.

21. 'Ο.π., ύπος. 19.

22. Ε.Λ.Ι.Α., άρχείο Δουρούτη, Κωνστ. Δουρούτης (Ναύπλιο) προς 'Ιωάννη Δουρούτη ('Αγκώνα), 30 'Ιαν. 1839, φκ. 9, 1839.

23. Ε.Λ.Ι.Α., άρχείο Δουρούτη, Κωνστ. Δουρούτης (Σπάρτη) προς 'Ιωάννη Δουρούτη ('Αγκώνα), 12 'Ιουλ. 1839, φκ. 9, 1839.

γείου στη Σπάρτη με τετραετές συμβόλαιο το ζεύγος Nicola και Teresa Loviselli για να διδάξει την τεχνική παραγωγής μεταξοκλωστής κατά τη μέθοδο του Fossombrone. Το πρώτο τεκμήριο των σχέσεων Δουρούτη-Loviselli που διασώθηκε είναι ένα γράμμα διαμαρτυρίας του Ιταλού αρχιτεχνίτη προς τον τοπικό πρόξενο στο ελληνικό κράτος, τον Domenico Moretti, με κοινοποίηση στον Κ. Ζωγράφο, ύπουργό Έξωτερικών, το 1839. Στην επιστολή καταγγέλλει τον Δουρούτη για άθιτηση όλων των συμφωνιών τους. Παρ' όλα αυτά το 1837 είχαν εξαγάγει στην Αγκώνα 4.000 λίβρες Αγκώνας = 1.040 οκάδες μετ'άξι ιταλικής ποιότητας. Την επόμενη χρονιά ο Δουρούτης ζητούσε να τον απομακρύνει από την εργασία του. Το μετ'άξι όμως που είχαν φτιάξει μόνοι τους στο μεταξουργείο έμενε απούλητο στο Λονδίνο²⁴. Να υποθέσουμε ότι ο Δουρούτης μόλις είδε τα πρώτα θετικά αποτελέσματα της παραγωγής του μεταξουργείου θέλησε ν' απαλλαγεί από το ήμερομισθιο του Ιταλού αρχιτεχνίτη; Η μηνιαία αμοιβή του ζεύγους Loviselli το 1837 ήταν 120 δρχ. (4 δρχ./ήμέρα) και στο τέλος του χρόνου ανέβηκε στις 167 δρχ. (5,5 δρχ./ήμέρα)²⁵. Πράγματι το 1838 ο Δουρούτης ήθελε ν' αναθέσει την κατεργασία της χοντρής ποιότητας (strusci) σε τεχνίτες στην Αγκώνα, γιατί οι σχέσεις του με το ζεύγος Loviselli ήταν τεταμένες²⁶. Ο Κωνσταντίνος Δουρούτης έγραφε στον αδελφό του ότι αν δεν ήταν άξια ή γυναίκα του Loviselli θα τον είχε στείλει άναυλο πίσω, «διότι δεν είναι καλός είμη δια νά φάγη»²⁷. Η Ιταλίδα τεχνίτρια όμως με τις άγνωρι-σμένες ικανότητες εργασίας είχε και πρόσθετες διεκδικήσεις, ώστε να παραπονεϊται γιατί δεν λάβαινε τακτικά, δύο φορές τον μήνα, την αλληλογραφία των συγγενών της από το Fossombrone²⁸. Είναι φανερό μέσα από την έγγραφη μαρτυρία, ότι ακόμη μία αιτία της διένεξης Δουρούτη-Loviselli ήταν η συμπεριφορά της Teresa Loviselli στο μεταξουργείο, για την οποία ο σύζυγός της σημείωνε ότι δεν ήταν υπεύθυνος²⁹. Η Teresa Loviselli υποθέτω ότι είχε κατηγορηθεί για τις προσωπικές της απαιτήσεις που πιθανώς την είχαν φέρει σε

24. Ε.Λ.Ι.Α., αρχείο Δουρούτη, Ν. Loviselli (Σπάρτη) προς παπικό πρόξενο (Αθήνα), 3 Μαΐου 1839, φκ. 9, 1839.

25. Ε.Λ.Ι.Α., αρχείο Δουρούτη, Ν. Loviselli (Σπάρτη) προς Giorgio [Mico], 25 Οκτ. 1838, φκ. 9, 1838. 'Ο ίδιος δεν σημειώνει αν ή αμοιβή περιλαμβάνει και την εργασία της συζύγου του. 'Ενώ άλλου σημειώνει ότι το ήμερομισθίο του ήταν 7 δρχ., από τις οποίες έπρεπε να πληρώσει και δύο βοηθούς της συζύγου του. 'Ο.π., σημ. 24.

26. Ε.Λ.Ι.Α., αρχείο Δουρούτη, Κωνστ. Δουρούτης (Σπάρτη) προς 'Ιωάννη [Δουρούτη] (Αγκώνα), 13 'Ιουλ. 1838, φκ. 9, 1838.

27. Ε.Λ.Ι.Α., αρχείο Δουρούτη, Κωνστ. Δουρούτης (Σπάρτη) προς 'Ιωάννη [Δουρούτη] (Αγκώνα), 1 'Ιαν. 1838, φκ. 9, 1838.

28. Τα γράμματα έπρεπε να πηγαίνουν στην Αγκώνα και από εκεί με πλοία του Δουρούτη στο Γύθειο, γιατί τα ταχυδρομικά τέλη ήταν άκριβά. Ε.Λ.Ι.Α., αρχείο Δουρούτη, 'Αθαν. Δουρούτης (Ναύπλιο) προς 'Ιωάννη [Δουρούτη] (Αγκώνα), 16/28 Μαΐου 1838, φκ. 9, 1838.

29. Ε.Λ.Ι.Α., αρχείο Δουρούτη, Ν. Loviselli (Σπάρτη) προς Κωνστ. Δουρούτη (Αθήνα), 31 Αύγ. 1839, φκ. 9, 1839.

διένεξη με τὸν ἐπιστάτη τοῦ μεταξουργείου. Ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὸ γεγονός ὅτι οἱ πηγές ἐδῶ δὲν ἀποτιμοῦν ἄμεσα τὴν ἐργασιακὴ δραστηριότητά της, εἶναι γνωστὸ ὅτι στὸ πρωτοβιομηχανικὸ στάδιο ἡ γυναικεία ἐργασία ἦταν σημαντική³⁰.

Ἡ σύγκλιση οἰκονομικῶν καὶ ἐξωοικονομικῶν παραγόντων φαίνεται νὰ ὀδήγησε στὴ ρήξη τοῦ ζεύγους Loviselli με τὸν ἐργοδότη του. Ὁ Loviselli διεκδίκησε τὰ δικαιώματά του με τὴν ὑποστήριξη 30 μεταξουργῶν. Ἐπιπλέον εἶχε ζητήσει νὰ ἐνημερωθεῖ ὁ Ὅθωνας, ἀφοῦ τὸ μεταξουργεῖο ἦταν ὑπὸ τὴν προστασία του³¹. Στὸ μεταξύ ὁ Δουρούτης καλοῦσε τὸ ζεῦγος Loviselli μαζὶ με τὶς τεχνίτριες-δασκάλες στὸ δεύτερο μεταξουργεῖο του στὸ Νησί. Ὅμως οὔτε στὸ μεταξουργεῖο στὸ Νησί φαίνεται νὰ διευθετήθηκε αὐτὴ ἡ δύσκολη ἐργασιακὴ σχέση. Τὸ ἀποτέλεσμα ἦταν ὅτι στὰ τέλη τοῦ 1839 ὁ Loviselli ἔγραφε ἐπιστολὲς ἀπελπισίας πρὸς τὸν Δουρούτη ζητώντας χρηματικὴ ἐνίσχυση, ἀφοῦ εἶχε φθάσει πλέον στὰ ὄρια τῆς πείνας³². Εἶναι ἐνδιαφέρον νὰ παρατηρήσουμε τὴ σύγχυση ποὺ ἐπικρατεῖ καὶ στὶς δύο πλευρὲς αὐτῆς τῆς πρωτόλειας σχέσης ἐξαρτημένης ἐργασίας. Τὸ ρόλο τῆς ἐργασιακῆς διαιτησίας ἀναλαμβάνει ἕνας συγγενὴς τῶν Loviselli, μέλος μᾶλλον τῆς ἰσχυρῆς οἰκογένειας Buffoni τοῦ Fossombrone³³. Ὁ ἔμπειρος Α. Buffoni δίνει οὐσιαστικὰ ἕνα ἔμμεσο μάθημα διοικητικῆς διαχείρισης στὸν Κωνσταντῖνο Δουρούτη: θεωρεῖ ἀπαράδεκτο νὰ συνδέεται ἡ κακὴ ἔκβαση τοῦ μεταξουργείου με τὸν ἀρχιτεχνίτη, ὅταν μάλιστα δὲν τοῦ εἶχαν δοθεῖ καὶ διευρυμένες διοικητικὲς ἀρμοδιότητες. Ἐπιπλέον ὑποστηρίζει ὅτι στὴν ἐπεξεργασία τῆς χοντρῆς ποιότητας (strusci), στὴν ὁποία οἱ Loviselli δούλευαν με ποσοστά, ἡ ἀποτυχία προφανῶς ὀφειλόταν στὰ κουκούλια. Οἱ παρατηρήσεις τοῦ Ἰταλοῦ καταλήγουν στὴν ἀποδοκιμασία τῆς κακῆς συμπεριφορᾶς τοῦ Δουρούτη πρὸς τὶς τεχνίτριες τοῦ μεταξουργείου³⁴.

Ἐνα ὑστερότερο συμφωνητικὸ ἐξαρτημένης ἐργασίας μ' ἕναν ἄλλο ἰταλὸ τεχνίτη (3 Ἰαν. 1844 - 14 Νοεμβρ. 1845), τὸν Pietro Barbuti, εἶναι ἐνδεικτικὸ τῶν ἐργασιακῶν ὄρων ποὺ ἐπιθυμοῦσε ὁ Δουρούτης. Ὁ Ἰταλὸς ἀναλαμβάνει στὸ μεταξουργεῖο τῆς Σπάρτης ὀλόκληρη τὴ διαδικασία παραγωγῆς μεταξιοῦ σὲ «τσουκλιά» (κοῦκλες) κατὰ τὸν ἰταλικὸ τρόπο, ξεκινώντας ἀπὸ τὴν καλλιέργεια καὶ ἐπιστάσια τῶν μουριῶν. Συγχρόνως εἶχε τὴν ὑποχρέωση νὰ συνεργάζεται με τὸν ἐπιστάτη τοῦ Δουρούτη, καὶ ἂν χρειαζόταν ἔπρεπε νὰ μετακινεῖ-

30. Michelle Perrot, *Ἡ ἐργασία τῶν γυναικῶν στὴν Εὐρώπη 19ος-20ός αἰ.*, Ἐρμούπολη 1988, 22-23 καὶ Giuliana Carreras, «L'industria serica...», 139, 32.

31. Ὁ.π., ὑποσ. 24.

32. Ε.Λ.Ι.Α., ἀρχεῖο Δουρούτη, Ν. Loviselli (Σπάρτη) πρὸς Κωνστ. Δουρούτη ('Αθήνα), 8 Σεπτ. καὶ 15 Ὀκτ. 1839, φκ. 9, 1839.

33. Γιὰ τὸν οἶκο Buffoni ὁ.π., 4.

34. Ε.Λ.Ι.Α., ἀρχεῖο Δουρούτη, Α. Buffoni (Fossombrone) πρὸς Κωνστ. Δουρούτη ('Αθήνα), 8 Ἀπρ. 1839, φκ. 9, 1839.

ται στο μεταξουργείο στο Νησί. Η μηνιαία άμοιβή για το ζεύγος Barbuti ήταν στην αρχή 70 δρχ. και έφθασε στις 100 δρχ., ενώ η έγγύηση του Barbuti προς τον Δουρούτη για την τήρηση του συμφωνητικού ήταν 239,32 δρχ.³⁵ Οι εργασιακοί όροι έδω είναι αρκετά δεσμευτικοί για τον ίταλο τεχνίτη και η άμοιβή του είναι σχεδόν η μισή από εκείνη του Loviselli. Έξάλλου το πιθανότερο είναι ότι ντόπιοι τεχνίτες είχαν εκπαιδευτεί από τους Ίταλούς, και έτσι η μετάκληση άλλων Ίταλών δεν ήταν πλέον ζωτική για τα μεταξουργεία του Δουρούτη. Η υπόθεση της «μεταφύτευσης» της ξεπερασμένης παπικής μεταξουργίας στον νότιο πελοποννησιακό χώρο έτεινε να κλείσει.

Μετά την άποτυχημένη εργασιακή σχέση με το μεταξουργείο της Σπάρτης, ο Loviselli μετακινήθηκε στην Αθήνα. Η ένδεια προφανώς τον όδηγησε ευκαιριακά στην πρωτεύουσα στο έπάγγελμα του καφεπώλη³⁶. Τελικά φαίνεται ότι οι πολιτικές του διασυνδέσεις τον βοήθουν να διοριστεί υποπρόξενος του παπικού κράτους στο Ναύπλιο το 1841³⁷. Η παραμονή του στο Ναύπλιο τον ώθει να άποφασίσει όριστική έγκατάσταση στο ελληνικό κράτος μαζί με την οικογένειά του και ζητᾶ την ελληνική ίθαγένεια³⁸.

Πάντως η έξειδικευμένη έπαγγελματική του γνώση φαίνεται ότι μπορούσε ακόμα να του χρησιμεύσει: ήταν άλλωστε μία περίοδος όπου δεν έλειπαν οι σπασμωδικές έπιχειρηματικές άπόπειρες στην Ελλάδα. Στο χώρο της μεταξουργίας πάλι ο άγγλος υποπρόξενος στην Αργολίδα, John Mayer, είχε αναθέσει το 1843 την πεντάμηνη διεύθυνση του υποτυπώδους μεταξουργείου του στο Ναύπλιο στον Nicola Loviselli, ο όποιος παρήγε και εκεί μετάξι ίταλικής ποιότητας³⁹. Πρόκειται προφανώς γι' άλλο ένα θνησιγενές βιομηχανικό πείραμα.

35. Ε.Λ.Ι.Α., άρχείο Δουρούτη, φκ. 15, 1845.

36. Στο Ναύπλιο κατέφυγε άφου είχε καταδικαστεί σε πρόστιμο στην Αθήνα, όπως πληροφορεί ο δημοτικός εισπράκτορας Αθηνών, Δημοτικό Άρχείο Ναυπλίου (Δ.Α.Ν.), 1841 φκ. Ω 51. Είναι γνωστό ότι πολλά από τα καφενεΐα στην Αθήνα είχαν άλλοδαπούς ίδιοκτήτες. Το σημαντικότερο «Η Ωραία Ελλάδα» ήταν δημιούργημα Ίταλου, το 1839: Ματούλα Σκαλτσᾶ, *Κοινωνική ζωή και δημόσιοι χώροι κοινωνικών συναθροίσεων στην Αθήνα του 19ου αι.*, Θεσσαλονίκη 1983, 145-148.

37. Η μικρή θητεία του κράτησε έως το 1842, Δ.Α.Ν. 1841 και 1842 φκ. Ω 51.

38. Δ.Α.Ν. 1841 φκ. Ρ 36. Ο ίδιος ζητούσε πιστοποιητικό πένιας από το δήμο Ναυπλίου για να το χρησιμοποιήσει στις δίκες του με τον Κωνστ. Δουρούτη, Δ.Α.Ν., 1842, φκ. Υ 42-43. Πράγματι το 1846 κηρύσσεται πένης, άφου δεν διέθετε κινητή ή άκίνητη περιουσία παρά μόνο μηνιαίο μισθό 80 δρχ. που έπαιρνε από το άυστριακό Λόυδ, 1846, φκ. Υ 42-44.

39. Το μεταξουργείο στεγαζόταν στο σπίτι του Thomas Gordon. Βλ. συστατική έπιστολή του J. Mayer δημοσιευμένη στο: Ν. Λοβιζέλλης, *Έγχειρίδιον περι συστάσεως μεταξοκλωστήριου έν Προνοία Ναυπλίας*, Ναύπλιο 1846, 4-6. Βλ. επίσης Δ.Α.Ν. 1841, φκ. Ρ 36. Είναι χαρακτηριστικό ότι

Μέσα σ' αυτό το οικονομικό κλίμα ο Loviselli ζητά τελικά το 1846 από το ελληνικό Δημόσιο να του παραχωρηθεί γη και δάνειο για την καλλιέργεια μουριών. Η αίτησή του όμως απορρίφθηκε γιατί δεν παρουσίαζε τις απαραίτητες έγγραψεις⁴⁰. Παράλληλα εκδίδει στο Ναύπλιο ένα φυλλάδιο για τη σύσταση μεταξοκλωστηρίου⁴¹. Η έλλειψη προσωπικού κεφαλαίου τον οδηγεί στην πρόταση σύστασης έτερορρυθμού εταιρίας για την αναπήνιση του μεταξιού κατά τη μέθοδο του Fossombrone (800 μετοχών × 125 δρχ./μετοχή) με διευθυντές τον ίδιο και τη σύζυγό του. Στην έκθεση του σχεδίου λειτουργίας «πρός όφελος των επιχειρούντων την μεταξουργίαν εις την 'Ελλάδα» που συνέταξε, το μεγαλύτερο πρόβλημα συγκριτικά με την 'Ιταλία εντοπίζεται στα άκριβα ήμερομίσθια τής 'Ελλάδας. Η περίοδος για την παραγωγή μεταξιού υπολογίζεται σε 80 ημέρες το χρόνο με ήμερομίσθια δύο τεχνιτών και ενός «βαναύσου» που περιστρέφει την ανέμη προς 3,50, 2 και 1 δρχ., που θα μπορούσαν να ελαττωθούν στις 3, 1,80 και 0,80 δρχ. αντίστοιχως⁴². Παρατηρούμε ότι τα μεροκάματα τής παραγωγής μεταξιού από το 1837 έχουν διατηρηθεί σε ύψηλά επίπεδα. Το ίδιο διαπιστώνεται και σε μια άλλη σύγχρονη απόπειρα σύστασης σκωληκοτροφείου και μεταξοκλωστηρίου στο Ναύπλιο από τον Όθωνα Γρόπιους, στο οποίο για 100 ημέρες παραγωγής μεταξιού υπολογίζονται γυναικεία ήμερομίσθια προς 3 δρχ. και του «βαναύσου» προς 2 δρχ.⁴³ Η μικρή αγορά εργασίας του αγροτικού πελοποννησιακού χώρου όριοθετεί όλες αυτές τις επιχειρηματικές προσπάθειες.

Όσο το ζεύγος των Ιταλών αρχιτεχνιτών τής παραγωγής μεταξιού θα βρει μια ευτυχέστερη στιγμή συνάντησης με την ελληνική μεταξουργία, στον Πειραιά πλέον. Μέσα από τη διαδικασία εκβιομηχάνισης του ελληνικού χώρου, όταν το μετάξι του Fossombrone έχει πλέον εξοντωθεί από τον ανταγωνισμό τής Ιταλικής αγοράς, η τεχνογνωσία κατασκευής μεταξιού κατά τη μέθοδο του Fossombrone θ' αναγνωριστεί στα Όλύμπια του 1859, στα όποια βραβεύονται τα καλύτερα ελληνικά προϊόντα τής βιομηχανίας, τής γεωργίας και τής κτηνοτροφίας. Στον ελληνικό διαγωνισμό, στον τομέα του μεταξιού βραβεύονται με χρυσό βραβείο ο πρωτοπόρος τής ελληνικής μεταξουργίας Κωνσταντίνος Δουρούτης, (ή σιρική εταιρία) του αδελφού του στην Αθήνα, καθώς και ο Λουκάς Ράλλης. Με άργυρο μετάλλιο βραβεύεται ο Παναγιώτης Παπιολάκης για το

ο Loviselli πήγε ξανά στη Σπάρτη για να βρει τους κατάλληλους τεχνίτες γι' αυτό το μεταξουργείο. Έφ. 'Ανεξάρτητος παρ., Αθήνα 6 'Οκτ. 1842.

40. Δ.Α.Ν., 1846, φκ. X 47.

41. 'Ο.π., σημ. 39.

42. Ν. Λοβιζέλλης, 'Εγχειρίδιον..., 1, 7, 10.

43. Βλ. το φυλλάδιο: 'Εταιρία έτερόρρυθμος προς σύστασιν ενός προτύπου σκωληκοτροφείου και μεταξοκλωστηρίου εν Ναυπλίω υπό την εταιρικὴν έπωνυμίαν Όθων Γρόπιους και Σία, Αθήνα 1845.

μεταξουργεῖο του στὸν Πειραιὰ καὶ ἡ Teresa Loviselli. Ξεχωριστὴ σημείωση γι' αὐτὴν ἀνέφερε ὅτι ἡ Ἴταλίδα γινώριζε καλὰ τὴν κουκουλοτροφία καὶ τὴν παραγωγή μεταξιοῦ καὶ ὅτι ἦταν ἐγκατεστημένη πρὶν ἀπὸ 22 χρόνια στὴν Ἑλλάδα ὅπου μὲ ἐπιτυχία διηύθυνε διάφορα ἐλληνικὰ μεταξουργεῖα. Ἰδιαιτέρη ἀναφορὰ ἀξίζει νὰ γίνεῖ γι' αὐτὸ τὸ μεταξουργεῖο τοῦ Π. Παπιολάκη μιὰ πού ἡ τύχη τῶν Loviselli ἦταν στενὰ συνδεδεμένη μ' αὐτό. Ἦταν ἐγκατεστημένο στὴν περιοχὴ τῆς καθολικῆς ἐκκλησίας στὸν Πειραιὰ· ἀποτελεῖτο ἀπὸ τρία δωμάτια μὲ 15 καζάνια καὶ ἦταν ἀτμοκίνητο. Ἡ ἔναρξη λειτουργίας του, πρὶν ἀπὸ τὰ Ὀλύμπια τοῦ 1859, δὲν ἐντοπίστηκε, ὅμως τὸ 1860 εἶχε κιόλας κλείσει. Ὁ Παπιολάκης, ὑπερχρεωμένος, ἀδυνατοῦσε νὰ ἐξοφλήσῃ τὰ ἐνυπόθηκα δάνειά του. Μέσα στὸ φάκελο τῆς ὑπόθεσης διασώθηκε καὶ μιὰ ἐπιστολὴ τῆς Teresa Loviselli, ἡ ὁποία ὡς διαχειρίστρια τοῦ μεταξουργεῖου καὶ συντηρῶντας ἡ ἴδια πολυμελὴ οἰκογένεια ζητοῦσε εὐνοϊκούς ὄρους διαπραγματεύσεως ἀπὸ τὴν Ε.Τ.Ε.⁴⁴ Ἴσως αὐτὴ νὰ εἶναι καὶ ἡ τελευταία ἐργασιακὴ τῆς σχέσῃ· ἡ ἱστορία τῆς καθρεφτίζει τὴν πορεία τῶν πρώτων μεταξουργεῶν στὸ ἐλληνικὸ κράτος.

Ἄς ξαναγυρίσουμε ὅμως στὸν Nicola Loviselli. Φαίνεται ὅτι μετὰ τὶς ἀλλεπάλληλες ἐπαγγελματικὲς ἀπογοητεύσεις τοῦ στὴν, Ἑλλάδα ἀπορροφήθηκε ἀπὸ τὴν πολιτικὴ. Στὸ σημεῖο αὐτὸ βοήθησε θετικὰ καὶ ἡ ἔντονη πολιτικὴ περίοδος τῶν ἐξεγέρσεων τοῦ 1848 στὰ ἰταλικά κρατίδια. Ὁ ἰταλὸς ἀρχιτεχνίτης κουβαλοῦσε στὴν Ἑλλάδα, ἐκτὸς ἀπὸ τὴν ἀποταμιευμένη τεχνογνωσία, καὶ τὴν πολιτικὴ του ἰδεολογία. Θὰ ἦταν ἐπιφαλὲς νὰ τὸν κατατάξουμε στὸν «ἀριστερὸ» πολιτικὸ χῶρο μόνο ἐπειδὴ ζητοῦσε νὰ διασφαλίσῃ τὰ ἐργασιακά του δικαιώματα ἀπὸ τὸν Δουρούτη. Ἐξάλλου ἡ κλειστὴ συντεχνιακὴ ὀργάνωση πολλῶν εἰδικευμένων τεχνιτῶν ὡδήγοῦσε σὲ συντηρητικὲς νοοτροπίες, πού στηρίζονταν στὶς ἰδιαιτέρως ἀπαιτήσεις τῶν ἐργαζομένων⁴⁵.

Μιὰ σύντομη σύνδεση μὲ τὴν ἰταλικὴ πολιτικὴ κατάσταση, ἰδιαιτέρα στὸ παπικὸ κράτος, εἶναι ἀπαραίτητη γιὰ νὰ ἐρμηνευθεῖ ἡ πολιτικὴ δραστηριότητα τοῦ Loviselli. Εἶναι φυσικὸ ὅτι ἡ ὁμάδα τῶν Ἴταλῶν τῆς Ἀθήνας, οἱ ὁποῖοι εἶχαν ἀπομείνει ἀπὸ τὸ 1821 καὶ τὸ 1831, παρακολουθοῦσε τὰ πολιτικὰ γεγονότα στὰ ἰταλικά κρατίδια ἀκόμη καὶ ἀπὸ τὸν ἐλληνικὸ τύπο. Στὸ διάστημα 1846-1847 μιὰ σειρά πολιτικὲς μεταρρυθμίσεις εἶχαν σφραγίσῃ τὴν πολιτικὴ ζωὴ στὸν ἰταλικὸ χῶρο. Μεταξὺ αὐτῶν σημαντικὴ ἦταν ἡ ἀνακήρυξη τοῦ φιλελεύθερου καταρχῆν πάπα Πίου Θ'. Μετὰ τὸ 1847 εἶχε ἐγκατασταθεῖ στὸ παπικὸ κράτος ἡ Consulta di Stato, ἓνα μικρὸ κοινοβούλιο μὲ ἀξιόλογους πολιτικούς, ἀλλὰ οὐσιαστικὰ ἡ διοίκηση τοῦ κράτους εἶχε περάσει στὰ χέρια τοῦ κλήρου. Ἡ ἐξέλιξη αὐτὴ προκάλεσε λαϊκὲς κινητοποιήσεις ἐναντίον τῶν ἰη-

44. Ἡ ἴδια σημείωνε ὅτι λίγο καιρὸ μετὰ τὴν εἰσχωγὴ τῆς νέας μηχανῆς, στὴν ὁποία εἶχε συμμετάσχει οικονομικά, τὸ μεταξουργεῖο ἔκλεισε καὶ ἔμεινε ἄνεργη. Ι.Α.Ε.Τ.Ε., Χ. Δάνεια, ΙΓ. Ἐξοφλημένα, φκ. 121 (1860, π-ρ) ὑπόθεση Παπιολάκη.

45. R. Samuel, «The workshop of the world...», 13.

σουιτών και τών αυστριακών. Τις παραμονές του 1848 ή γενική αναταραχή στα Ιταλικά κρατίδια προκαλούσε φόβους στη μερίδα τών μετριοπαθών πολιτικών (*moderati*)⁴⁶, ιδιαίτερα ως προς τὸ λαϊκὸ γόητρο του πάπα Πίου Θ', ὁ ὁποῖος δὲν ἐκπληροῦσε πιά τις προσδοκίες του ἔθνικοῦ κινήματος. Τὸν Δεκέμβριο 1848 ἡ ρωμαϊκὴ ἐπανάσταση ἔφτασε στὸ σημεῖο νὰ συγκαλέσει συνέλευση ἐκλεγμένη μετὰ καθολικὴ ψῆφο καὶ στη συνέχεια ν' ἀνακηρύξει τὴ Ρωμαϊκὴ Δημοκρατία (9 Φεβρ.-30 Ἰουν. 1849). Οἱ ἐπαναστάσεις του 1848 στα ἰταλικά κρατίδια εἶχαν ἀναδείξει τις τοπικὲς ἰδιαιτερότητες τών ἐπαναστατικῶν κυβερνήσεων. Ἰδιαίτερα φανερὴ ἦταν ἡ περίπτωση του βασιλείου τῆς Σαρδηνίας, τὸ ὁποῖο μετὰ τὴν ὀριστικὴ κάμψη του νεογουελφισμοῦ ἀποτελοῦσε πλέον τὸ δυνατό χαρτί στην πολιτικὴ τών μετριοπαθῶν⁴⁷.

Στὴν Ἀθήνα ἡ ἰταλικὴ παροικία εἶχε γιορτάσει μετὰ ἐνθουσιασμὸ τὴν πρώτη ἐπέτειο τῆς ἀνακήρυξης του πάπα Πίου Θ' τὸ 1847. Ἡ περιγραφή τῆς τελετῆς δίνεται ἀπὸ τὸν παπικὸ πρόξενο στὸ ἑλληνικὸ κράτος, τὸν Domenico Moretti. Μεταξὺ τών ὁμιλητῶν ἦταν καὶ ὁ Nicola Loviselli. Ἀρχίζει ὁμως νὰ γίνεταί αἰσθητὴ μιὰ ἔντονη ἀντιπαράθεση μεταξὺ μίας ομάδας Ἰταλῶν τῆς Ἀθήνας καὶ του παπικοῦ προξένου, ὅταν τριάντα ἐλεύθεροι ἐπαγγελματίες ὑπογράφουν μιὰ προκήρυξη ἐναντίον του. Ἀπὸ τις πρώτες ὑπογραφές εἶναι αὐτὴ του Loviselli, ὡς πρώην παπικοῦ ὑποπροξένου καὶ διευθυντῆ μεταξουργείων στὴν Ἑλλάδα⁴⁸.

Στὸ μεταξὺ ξεσποῦν οἱ ἐξεγέρσεις του 1848 στὴν Ἰταλία καὶ ἀρκετοὶ Ἰταλοὶ τῆς Ἀθήνας ζητοῦν νὰ ἐπαναπατριθοῦν —καὶ ὁ Loviselli— γιὰ νὰ πολεμήσουν ὡς ἐθελοντές. Ὁ παπικὸς πρόξενος θορυβεῖται μ' αὐτὲς τις κινήσεις⁴⁹. Ὁ Loviselli τελικὰ δὲν ἐπέστρεψε στὴν πατρίδα του, ἀλλὰ ἀντίθετα δραστηριοποιήθηκε στὴν Ἀθήνα μετὰ τὴν ἔκδοση τῆς ἰταλόγλωσσης ἐφημερίδας «Il Novellista Italiano» τὸν Ἰούλιο 1848⁵⁰. Μέσα ἀπὸ τὰ φύλλα τῆς ἐφημερίδας περνοῦν εἰδησιογραφικὲς πληροφορίες καὶ παρατηρήσεις γιὰ γεγονότα στὴν Ἰταλία, καὶ στὴν τελευταία σελίδα ἀφιερώνονται στῆλες στὴν ἑλληνικὴ εἰδησιογραφία.

46. Γιὰ τὴν πολιτικὴ ἰδεολογία τους βλ. L. Salvatorelli, *Il pensiero politico italiano dal 1700 al 1870*, γ' ἐκδ., Τορίνο 1942, 259-260.

47. Γιὰ τὰ γεγονότα στὴν Ἰταλία αὐτὴ τὴν περίοδο βλ. τὸν βιβλιογραφικὸ ὁδηγὸ *Bibliografia dell'età del Risorgimento. In onore di A.M. Ghisalberti*, τ. II, Φλωρεντία 1972, 175-260. Συνοπτικὰ βλ. G. Candeloro, *Storia dell'Italia moderna*, τ. 3: La rivoluzione nazionale (1846-1849), Feltrinelli Economica, Μιλάνο 1979.

48. Βλ. προξενικὲς ἐκθέσεις γιὰ τὰ γεγονότα του 1847. Archivio Segreto Vaticano (A.S.V.), Segreteria di Stato, rubrica 292, 1848, τχ. 1.

49. A.S.V., S.S., γ. 292, 1848, τχ. 2, ἀρ. 2104, 6 Ἰουλίου 1848.

50. Δὲν ἐντόπισα φύλλα αὐτῆς τῆς ἐφημερίδας σὲ ἀθηναϊκὴ βιβλιοθήκη ἢ συλλογὴ. Φύλλα τῆς ἐφημερίδας συνοδεύουν τις ἀναφορὲς του παπικοῦ προξένου πρὸς τὸ Βατικανό. A.S.V., S.S., γ. 292, 1848, τχ. 2, ἀρ. 2112, 15 Ἰουλίου 1848.

Ἡ ἄρση τῆς λαϊκῆς ὑποστήριξης ἀπὸ τὸν Πίο Θ' γίνεται αἰσθητὴ καὶ στὴν Ἑλλάδα, ὅποτε ὁ Loviselli στρέφεται ἐναντίον του⁵¹. Ἡ πολιτικὴ ζωὴ τῆς ἰταλικῆς παροικίας στὸ ἐλληνικὸ κράτος καὶ οἱ σχέσεις τῶν πρωταγωνιστῶν μὲ τὴν πολιτικὴ τους κοιτίδα θ' ἄνοιγαν μεγάλη ἐμβόλιμη παρένθεση ἐδῶ. Σημειώνουμε ἀπλῶς τὴν ὀλοκληρωτικὴ πλεον ρῆξι μὲ τὸν παπικὸ πρόξενο, ἐκπρόσωπο τῆς συντηρητικῆς ἰησουίτικης πολιτικῆς τοῦ Βατικανοῦ καὶ ἀλληλέγγυου μὲ τὸν ἐκπρόσωπο τῆς Propaganda Fide στὸν ἐλληνικὸ χῶρο⁵².

Οἱ στενοὶ συνεργάτες τοῦ Loviselli στὴν ἐφημερίδα ἀνήκουν στὸ ρεῦμα ποὺ προσανατολίζεται στὴν πολιτικὴ προοπτικὴ τοῦ Βασιλείου τῆς Σαρδηνίας καὶ εἶναι: ὁ σαρδικὸς πρόξενος Paolo Peloso, ὁ κόμης Alerino Palma di Cesnola καὶ ὁ Carlo Saltara. Ὁ πρῶτος ὡς διπλωματικὸς ἐκπρόσωπος τοῦ Πιεμόντε στὸ ἐλληνικὸ κράτος, στὴν ἐπέτειο ἀνακήρυξης τοῦ Carlo Alberto ὄργάνωσε γιορτὴ στὶς 2 Ὀκτωβρίου 1848 στὸν Πειραιᾶ ἀποκλείοντας τὸν καθολικὸ ἱερέα τῆς Propaganda Fide. Εἶχε καλέσει μόνο τοὺς γνωστούς του σαρδικούς ὑπηκόους, μερικὸς Βενετοὺς καὶ τὴν ὁμάδα τῆς ἐφημερίδας «Il Novellista Italiano»⁵³. Ὁ πιεμοντέζος κόμης Palma εἶναι ἴσως ὁ σημαντικότερος Ἴταλὸς ποὺ παρέμεινε στὸν ἐλληνικὸ χῶρο ἀπὸ τὸ 1821. Ὁ Palma —ὁ ὅποιος εἶχε διατελέσει πρόεδρος τοῦ δικαστηρίου στὸ Μεσολόγγι καὶ δικαστὴς στὴ Σύρο ὅπου καὶ πέθανε τὸ 1851— σημάδεψε τὸ νομικὸ θεσμικὸ πλαίσιο στὴν Ἑλλάδα⁵⁴. Ὁ Carlo Saltara, ναυτικὸς ἀπὸ τὴν Ἀγκώνα, συνδέεται στὴν Ἑλλάδα μὲ τὸν Κωνσταντῖνο Δουρούτη⁵⁵.

Αὐτὴ ἡ συντροφιά τῶν Ἴταλῶν πιέζει τὸν ἐπίσημο παπικὸ πρόξενο στὴν Ἀθήνα, εὐνοημένη ἀπὸ τὶς κυβερνητικὲς ἀλλαγές τοῦ 1848 στὴ Ρώμη⁵⁶. Στὶς 9 Φεβρουαρίου κυκλοφόρησε ἐγκύκλιος πρὸς τοὺς παπικοὺς ἀντιπροσώπους καὶ

51. A.S.V., S.S., τ. 292, 1848, τχ. 2, ἀρ. 2125, 7 Αὐγούστου 1848.

52. Archivio Storico della Santa Congregazione «De Propaganda Fide», Scritture riferite nei Congressi, Grecia, Arcipelago e Candia, 1847-1849, τ. 44, 248-254, Ἀθήνα 8 Αὐγούστου 1847.

53. A.S.V., S.S., τ. 165, 1848, τχ. 56, ἀρ. 2159, 6 Ὀκτωβρίου 1848.

54. Γιὰ τὴ δραστηριότητά του στὴν Ἑλλάδα ἀπὸ τὸ 1824 βλ. W. St. Clair, *That Greece might still be free*, Λονδίνο 1972, 253-255. Ἐπίσης Ἀν. Α. Λιγνάδης, *Τὸ πρῶτο δάνειον τῆς ἀνεξαρτησίας*, Ἀθήνα 1970, passim. Νεκρολογία του στὴ Σύρο ἔγραψε ὁ Marco Antonio Canini, *Vinght ans d'exil par M. A. Canini émigré venitien*, Παρίσι 1868, 101-104 καὶ F. Giuda, *L' Italia e il Risorgimento balcanico*. Marco Antonio Canini, Ρώμη, 64-65.

55. Ἀπὸ μία ἀπόπειρα ἐκμετάλλευσης τοῦ λευκόλιθου στὸ μοναστήρι "Αγ. Νικόλαος στὸ Γαλατάκι τῆς Εὐβοίας σώζεται τὸ σχέδιο συμφωνητικοῦ, χωρὶς ἡμερομηνία, μεταξὺ τοῦ Carlo Saltara, τοῦ Alessandro Dobletti, τῶν Ν. [Μπατή], Ε. Γαροφαλιά, Α. Ἀβέρωφ καθὼς καὶ τῶν Κ. Δουρούτη καὶ Α. Ράλλη ποὺ διαθέτουν τὸ ἀπαραίτητο κεφάλαιο μὲ ἐτήσιο ἐπιτόκιο 8%. Ε.Λ.Ι.Α., ἀρχεῖο Δουρούτη, φκ. 18, 1846. Ἀπὸ τὸ λευκόλιθο (carbonate de magnésie) γίνονται πυρίμαχα τοῦβλα ποὺ χρησιμοποιοῦνται στὴν ἐσωτερικὴ ἐπένδυση κλιβάνων μεγάλης θερμοκρασίας. Σπ. Παγανέλης, «Ἡ Ἑλλὰς ἐν Σικάγῳ», *Ἐστία*, 1893, 275.

56. A.S.V., S.S. Corrispodenza di Gaeta e Portici, 1848-1850, τ. 165, τχ. 38, ἀρ. 2226, 17 Φεβρουαρίου 1849. Εἶναι ἡ περίοδος ποὺ ὁ πάπας Πίος Θ' εἶχε καταφύγει στὴν Gaeta.

προξένους στο έξωτερικό για ν' αναγνωρίσουν την Ρωμαϊκή Δημοκρατία⁵⁷. Λίγο αργότερα ανακηρύσσεται εκπρόσωπος τῆς Ρωμαϊκῆς Δημοκρατίας στο ἑλληνικό κράτος ὁ Carlo Saltara⁵⁸. Ἀμέσως ἀρχίζει ἕνας ἀγώνας τοῦ παπικοῦ προξένου ἐναντίον του, ὥστε νὰ μὴν ἀναγνωριστεῖ ἀπὸ τὸ ἑλληνικό κράτος. Κύριος ὑποστηρικτῆς τοῦ Saltara σ' αὐτὴ τὴν ὑπόθεση εἶναι ὁ Κωνσταντῖνος Δουρούτης⁵⁹. Ἡ παλιὰ σχέση τῆς οἰκογένειας Δουρούτη μετὰ τὸ παπικό κράτος καὶ μάλιστα μετὰ τὴν Ἀγκώνα ἔχει δημιουργήσει ἰσχυροὺς δεσμοὺς μετὰ τὸ χῶρο καὶ τὰ πρόσωπα. Μιὰ ἔκφραση αὐτῆς τῆς σχέσης εἶναι καὶ ἡ ὑποστήριξη τοῦ ἀγκωνίτη ναυτικοῦ ἀπὸ τὸν Δουρούτη⁶⁰.

Στὸ μεταξὺ διάφορα πολιτικὰ καὶ οἰκονομικὰ ζητήματα ἔπρεπε νὰ διεκπεραιωθοῦν ἀπὸ τὸ παπικό προξενεῖο, ὅπως τὰ διαβατήρια τῶν Ἰταλῶν ποὺ ἔφταναν στο ἑλληνικό κράτος ἢ τὰ πιστοποιητικὰ τῶν πλοίων μετὰ παπικὴ σημαία. Ὁ Δουρούτης εἶχε πλοῖα μετὰ παπικὴ σημαία ποὺ εἶχαν ὑψώσει τὴ σημαία τῆς Ρωμαϊκῆς Δημοκρατίας. Ὁ Carlo Rusconi, ὑπουργὸς ἐξωτερικῶν τῆς Ρωμαϊκῆς Δημοκρατίας, καὶ ὁ Carlo Saltara ζητοῦσαν ἀπὸ τὸν παπικό πρόξενο νὰ παραδώσει τὸ ἀρχεῖο τοῦ προξενεῖου⁶¹.

Τὰ πολεμικὰ γεγονότα ποὺ ὀδήγησαν στὴν ἀνατροπὴ τῆς Ρωμαϊκῆς Δημοκρατίας τὸ καλοκαίρι τοῦ 1849 ἦταν καταλυτικὰ καὶ γιὰ τὴν ἰταλικὴ παροικία στὴν Ἑλλάδα. Ἰταλοὶ πρόσφυγες εἶχαν ἀρχίσει νὰ συρρέουν — καὶ ἀρκετοὶ ἀπὸ αὐτοὺς παρέμειναν —, ὁ Carlo Saltara ὅμως ἐτοιμαζόταν νὰ φύγει γιὰ τὴν Κωνσταντινούπολη⁶². Ὁ Nicola Loviselli ἀμέσως μετὰ τὴν πτώση τῆς Ρωμαϊκῆς Δημοκρατίας σταμάτησε τὴν ἔκδοση τῆς ἐφημερίδας του γιὰ νὰ τὴν ξαναεκδόσει τὸν Ὀκτώβριο 1849, μετὰ τὸν τίτλο «Il Corriere Italiano»⁶³. Οἱ κύριοι ὑπο-

57. Ἡ ἐγκύκλιος ἀρ. 155 ἀρχίζει «Ἡ Παπὼσὴν ἔπεσε [...]», συνημμένη στὴν παπικὴ ἀλληλογραφία A.S.V., S.S., Corrispodenza di Gaeta e Portici, 1848-1850, γ. 165, τχ. 38, ἀρ. 2227, 27 Φεβρουαρίου 1849. Ὁ παπικὸς πρόξενος ζητοῦσε ὁδηγίες γιὰ τὴν ἀντιμετώπιση τῆς ἐγκυκλίου A.S.V., S.S., Corrispodenza di Gaeta e Portici, 1848-1850, γ. 165, τχ. 38, ἀρ. 2228, 28 Φεβρουαρίου 1849.

58. A.S.V., S.S., Corrispodenza di Gaeta e Portici, 1848-1850, γ. 165, τχ. 38, ἀρ. 2232, 7 Μαρτίου 1849.

59. A.S.V., S.S., Corrispodenza di Gaeta e Portici, 1848-1850, γ. 165, τχ. 38, ἀρ. 2239, 27 Μαρτίου 1849.

60. Ὁ παπικὸς πρόξενος γράφει ὀργισμένες ἀναφορὲς ἐναντίον τοῦ Carlo Saltara ὑποστηρίζοντας ὅτι βρισκόταν μιὰ δεκετία στὴν Ἑλλάδα σὲ ἐλεεινὴ οἰκονομικὴ κατάσταση καὶ βεβαίωσε ὅτι ἦταν ἐγγεγραμμένος στο ἔμπορικό ναυτικό τῆς Ἀγκώνας. A.S.V., S.S., Corrispodenza di Gaeta e Portici, 1848-1850, γ. 165, τχ. 38, ἀρ. 2241, 2 Ἀπριλίου 1849.

61. Ὁ Saltara εἶχε πάρει καὶ ἕνα ποσὸ γιὰ τὶς ἀνάγκες τῆς νέας προξενικῆς ἀντιπροσωπείας. A.S.V., S.S., Corrispodenza di Gaeta e Portici, 1848-1850, γ. 165, τχ. 38, ἀρ. 2243, 7 Ἀπριλίου 1849 καὶ συνημμένη ἐπιστολὴ τοῦ ὑπουργείου Ἐξωτερικῶν, ἀρ. 700, 17 Μαρτίου. Ἐπίσης γιὰ τὸ ἴδιο θέμα A.S.V., S.S., Corrispodenza di Gaeta e Portici, 1848-1850, γ. 165, τχ. 38, ἀρ. 2249, 17 Ἀπριλίου 1849 καὶ συνημμένη ἐπιστολὴ τοῦ Saltara ἀπὸ τὴν Ἀθήνα, ἀρ. 2, 31 Μαρτίου 1849.

62. A.S.V., S.S., 1840, γ. 165, τχ. 7, ἀρ. 2326, 27 Σεπτεμβρίου 1849.

63. Οὔτε ἀπὸ αὐτὴ τὴν ἐφημερίδα ἐντόπισα φύλλα στὴν Ἀθήνα. A.S.V., S.S., 1849, γ. 165, τχ.

στηρικτὲς καὶ σ' αὐτὴ τὴν ἐφημερίδα, ποὺ δὲν πρέπει νὰ ξεπέρασε τὸν ἕνα χρόνον κυκλοφορίας, παραμένουν τὰ ἴδια πρόσωπα. Ὁ παπικὸς πρόξενος καὶ μ' αὐτὴν τὴν εὐκαιρία καταφέρεται ἐναντίον τοῦ ἀσεβῆ σαρδικοῦ προξένου, ὁ ὁποῖος, ὅπως ὑποστήριζε, εἶχε τρομοκρατήσει ἀρκετοὺς καθολικοὺς κληρικούς, καθὼς καὶ ἐναντίον τοῦ Palma ποὺ εἶχε καταφέρει νὰ ἀποκτήσει ὑψηλὴ θέση στὸ ἐλληνικὸ κράτος, τὸ ὁποῖο χαρακτηρίζε «βασίλειο τῶν τυφλῶν»⁶⁴.

Τὰ ἐπαναστατικὰ πειράματα τοῦ 1848 εἶχαν τελειώσει μὲ ἧττα. Ἡ μοναδικὴ προοπτικὴ στὸ ἰταλικὸ ἔθνικὸ πρόβλημα ἦταν πλέον τὸ Πιεμόντε. Ἐξάλλου ὁ ἴδιος ὁ Loviselli εἶχε ζητήσει οἰκονομικὴ συνδρομὴ γιὰ τὶς δύο ἐφημερίδες του ἀπὸ τὸν ὑπουργὸ τοῦ Πιεμόντε, Vincenzo Gioberti, καταγγέλλοντας τὸν ἱερέα τῆς καθολικῆς ἐκκλησίας στὴν Ἀθήνα, τὸν παπικὸ πρόξενον, τὸν πρόξενον τοῦ βασιλείου τῶν Δύο Σικελιῶν καὶ τὸν πρόξενον τῆς Τοσκάνης γιὰ τὴν πολιτικὴ τους ἐναντίον τοῦ Carlo Alberto⁶⁵. Τὸ πολιτικὸ ὄραμα τῆς δημοκρατικῆς ἐπανάστασης μέσα ἀπὸ τὰ ἰδανικὰ τῆς γαλλικῆς ἐπανάστασης εἶχε ἀρχίσει νὰ σβήνει στὴν Ἰταλία. Οἱ μετριοπαθεῖς μὲ τὶς φιλελεύθερες πολιτικὲς ἀπόψεις τους θὰ λύσουν τὸ ἰταλικὸ ἔθνικὸ πρόβλημα μέσα ἀπὸ τὸ ρεφορμισμὸ καὶ τὶς φιλελεύθερες συνταγματικὲς ἀρχές. Ἔτσι καὶ στὴν ἰταλικὴ ἐξωτερικὴ πολιτικὴ τὸ βᾶρος πέφτει στὴν Ἀγγλία καὶ στὸ Βέλγιο παρὰ στὴ Γαλλία⁶⁶. Μ' αὐτὸ τὸ πολιτικὸ ρεῦμα ἐναρμονίζεται καὶ ὁ Loviselli στὴν Ἀθήνα ἐκδίδοντας τὸ 1862 τὸ φυλλάδιον: «Σκέψεις πρὸς τὸν Ἑλληνικὸν λαὸν ἐπὶ τοῦ Συνταγματικοῦ πολιτεύματος», ἀφιερωμένο στὸν Δ. Χρηστίδη. Τὸ ἀγγλικὸ πολιτικὸ πρότυπο εἶναι πιὰ φανερό: «ἡ Ἀγγλία πρώτη ἔδωκε παράδειγμα σειρᾶς ἰδεῶν μορφοῦσα κυβερνήσιν μικτὴν ἐκ τῆς συγχωνεύσεως τῶν φατριῶν. Τοῦτο ἤρκεσε ὅπως διεγείρη ἐν Γαλλίᾳ τὴν Ἀγγλομανίαν καὶ τὸ λοιπὸν τῆς Εὐρώπης παραδεχθῆ τὴν πολιτικὴν της, ἀναγνωρίζον ταύτης τὰς ἀπίρους ὠφελείας»⁶⁷.

Οἱ ἔθνικες ἰδιαιτερότητες ἀπὸ τὴ μιὰ πλευρὰ καὶ ἡ οἰκονομικὴ ὑπανάπτυξη τοῦ νεαροῦ ἐλληνικοῦ κράτους ἀπὸ τὴν ἄλλη, δὲν ἀφήνουν περιθώρια γιὰ ἐπιτυχὴ ἐμπέδωση τῆς ἰταλικῆς τεχνογνωσίας καὶ τῆς πολιτικῆς ἰδεολογίας στὸν ἐλληνικὸ χῶρον. Ἡ ἀδύναμη ἐνσωμάτωση τοῦ Nicola Loviselli καὶ τοῦ Carlo

7, ἀρ. 2342, 17 Ὀκτωβρίου 1849 καὶ Corrispodenza di Gaeta e Portici, 1848-1850, γ. 165, τχ. 38, ἀρ. 2349, 27 Ὀκτωβρίου 1849.

64. A.S.V., S.S., Corrispodenza di Gaeta e Portici, 1848-1850, γ. 165, τχ. 38, ἀρ. 2358, 6 Νοεμβρίου 1849.

65. L. Piccioni, «Un giornalista italiano in Grecia (dal carteggio giobertiano)», ἀνάτυπο ἀπὸ τὸ *Annuario del R. Liceo - Ginnasio «Severino Grattoni»*, 1928-29, 1-4.

66. Emilia Morelli, *1849-1859. I dieci anni che fecero l' Italia*, Φλωρεντία 1977, 8-9. Ἐξάλλου μετὰ τὴν ἐξωση τοῦ Ὀθωνα ἡ ἀγγλικὴ πολιτικὴ ἀποκτᾶ ἰδιαίτερη βαρύτητα στὴν Ἑλλάδα, ἀποκλείοντας καὶ τὴν ἰταλικὴ ὑποψηφιότητα στὸν ἐλληνικὸ θρόνον: Α. Λιάκος, *Ἡ ἰταλικὴ ἐνοποίηση καὶ ἡ Μεγάλῃ Ἰδέα*, Ἀθήνα 1985, 196-21.

67. Ν. Λοβιζέλλης, *Σκέψεις πρὸς τὸν Ἑλληνικὸν λαὸν ἐπὶ τοῦ Συνταγματικοῦ πολιτεύματος*, Ἀθήνα 1862, ε' -στ'.

Saltara στὸν ἑλληνικὸ χῶρο θὰ πλαισιώσει τὴν ἀποτυχία του «ἰταλικοῦ» μεταξουργείου τοῦ Κωνσταντίνου Δουρούτη. Ὁ Ἕλληνας ἐπιχειρηματίας μὲ τὶς ἰταλικὲς διασυνδέσεις θὰ μείνει μετέωρος στὶς οἰκονομικὲς του προσπάθειες στὴν πρώτη δεκαετία τοῦ ἑλληνικοῦ κράτους γιὰ νὰ βρεῖ ἀργότερα προσφορότερο ἔδαφος: ἀποτέλεσμα μιᾶς μακρᾶς διαδικασίας ἀφομοίωσης δυτικῶν προτύπων.